

П-618.824

Реш. 9/37 300
пр. 17/28/37

ЛЕВ ЧАЧКОВСЬКИЙ

КНЯЖИЙ БЕЛЗ

Л Ъ В І В 1936

Відбитка з 154 тому Записок Наукового Товариства ім. Шевченка.
Це посмертне видавня праці пок. автора, написаної в 1932 р. Публікуємо її, щоб пошанувати пам'ять заслуженого дослідника-аматора, що багато енергії і запалу поклав у розгляди топографії княжих городів. При цьому зазначаємо, що досліді останніх років вже значно доповнили і в дещому змінили погляди покійника. — *Редакція Записок.*

II-618.824

I. ТЕПЕРІШНЄ МІСТО.

Містечко Белз лежить у сокальському повіті, при залізничному шляху Рава Руська—Сокаль. Околиця — це помітна низина (195—198 м. н. р. м.), з просторими сіножатними ґрунтами, протинає її річка Солокія та її лівий доплив — Річиця. Перша допливає від півд.-заходу та в дальшій течві, в напрямі на схід, добігає під Христинополем до Буга. Друга — допливає від півн.-заходу. Сходячись, вони замикають частину вище положеного терену (до 220 м. н. р. м.), що клином врізується в низину, в куті рік, та закінчується в віддалі 1 $\frac{1}{2}$ км. перед устем Річиці. При кінці височини розбудувалося нинішнє містечко Белз зі західнім Любельським передмістям. Півд.-західній кут передмістя межує з хатами сусіднього села Виткова.

У північній околиці міста, по другому боці р. Річиці, стоять кількома громадами доми передмістя Заболоття (давнішого Забрідя), зі залізничним двірцем, положеним у східньому куті. З міста доходить гребля 600 м. завдовжки, висипана просто до залізничного двірця. Вище Заболоття тягнуться орні поля, а при самій границі белзької території, при дорозі до Осердова, стоїть кілька хат, їх звать — Варшавою.

Солокія, пропливаючи під Белзом, творить на просторі приблизно одного км., два рамена. Вони замикають частину багнистого пасовиська, а в дальшій течві — частину вище положеного терену, що в півд.-східній околиці міста підіймається наче який острів, понад позем довкільної низини. Там розбудувалося передмістя Замочок, сполучене з містом греблею 350 м. завдовжки. Дорога з міста доходить греблею до моста на північному рамені Солокії, протинає Замочок, на південному рамені річки, за мостом переходить на територію громади Гора та біжить далі більше в південному напрямі на Прусинів і Куличків.

Доволі просторий белзький ринок лежить у східній частині міста. Стара ратуша, що стояла там від р. 1712, погоріла в р. 1802. Коли вийти в півд.-західньому куті ринку вулицею Косцюшка, можна побачити зараз ліворуч колишній домінікан-

ський, тепер — парохіяльний костел св. Николая з кінця XVII ст.; до нього припирає більший поманастирський будинок. Манастир белзьких оо. домініканів оснований, мовляв, ще р. 1394. мазовецьким князем Зімовітом IV.¹⁾ Він стояв первісно, мабуть, у іншій околиці міста. В найближчому сусідстві, теж з лівого боку вулиці, стоїть колишній костел домініканок, Прч. Діви Марії, побудований р. 1635. Софією Ходкевичівною, виленською каштелянкою. Після скасування манастиря цісарем Йосифом II. в 1785 р., костельний будинок передано місцевим греко-католикам та перейменовано його на церкву св. Духа. Південне крило манастиря призначено на мешкання для наставників парохії. Більший поверховий будинок, що припирає до церкви з західної сторони, побудували домініканки в р. 1743. Тепер там приміщений громадський уряд і суд.

На Любельському передмісті, між вулицею Ягайла та іншою, що йде в напрямі до Тушкова, лежить міський цвинтар із деревяною церквою св. Параскеви. Вулицею в півд.-східньому куті ринку виходимо, в напрямі на греблю, до Замочка. Минувши ринок, побачимо ліворуч шестигранну будівлю з цегли, що її назвали невластиво аріянським собором. Над входовими дверми будівлі знаходиться герб „Равіч“ із цифрою 1606 та з буквами А—Z, Р—В. Будинок стоїть на парохіяльному майдані та деякий час правив на перехов земських актів, перенесених туди зі замкової пивниці.²⁾ Одалік при бічній вулиці, здіймається міський дім бідноти. Давніш був там шпиталик із лат. каплицею св. Трійці — від неї східній кут міста, той, де кінчається височина, названо „на Трійці“. В північній частині міста, замешканій переважно жидівською людністю, звертає на себе увагу мурована божниця з р. 1836. Деревяну, трибанну каплицю св. Стефана на передмісті Заболоті, збудовано в р. 1884. коштом передміщанина Стефана Жарського с. Михайла на його власному ґрунті. Муровану лат. каплицю Пр. Діви на Замочку поставлено в р. 1911. на місці розібраної деревяної каплиці.

Давніші назви вулиць міста тепер заступили здебільша новими. В люстр. акті з р. 1564. згадуються побіч ринку вулиці: Манастирська (тепер Косцюшка ?), Гродська (пізніше — „Львівська“ або „Замкова“), Шевська (імовірно та, що веде від півн.-західного кута ринку до церкви св. Духа), Сокальська (тепер „Залізнична“), Руська (здається та, що в західній ча-

¹⁾ Encyklopedia kościelna: Dominikanie w Polsce.

²⁾ Fryd. Papée; Zabytki przeszłości m. Bełza, Львів, 1884; Br. Sokalski; Powiat sokalski, Львів, 1899, ст. 337.

стині міста біжить рівнобіжно з валом) та Війтівська, що йде на Витків. В люстр. акті з р. 1616. вичислені такі вулиці: Львівська або Замкова, Зелена (в південній частині міста), Жидівська (в північній частині міста), „На паркані“ (у східній частині міста, від сторони знищеного валу), нарешті Широка або Князівська,¹⁾ звана також Любельською, (тепер — Тушківська).

В місті збереглися останки укріплень із давніших, польських часів; їх побудовано на основі соймової конституції в р. 1620. Три рівнобіжні вали, висипані від краю північної до краю південної сіножатної низини, замикали саме місто враз із західнім передмістям. Головний середій вал із бастіоновим фронтом висипано на гряничній лінії міста від Любельського передмістя. Здовж обох боків валу повикопувано широкі рови, що їх наповнювано водою, яка допливала з обох сторін від мочаристих сіножатей. Довжина валу — 400 м., ширина — 20 м., ширина західнього рову — 20 м., східнього — 30 м. Середній відтинок валу призначено пізніше під жидівський цвинтар. Східній вал 340 м. завдовжки висипано позаду ринку, з того боку, де Замочок. Тепер він геть розкопаний та забудований. Тільки при південному кінці видно ще слід валу. Нарешті третій, західній вал, 740 м. завдовжки висипаний здовж гряничної лінії Любельського передмістя. Останки валу збереглися в його південній половині, від Виткова. У валах були чотири брами. У середньому валі була Любельська брама там, де виходила з міста Любельська вулиця (теперішня Тушківська). У східньому валі були дві брами: Львівська, там, де від півд.-східнього кута ринку виходила вулиця на греблю до Замочка, та Сокальська, де від півн.-східнього кута ринку виходила дорога на греблю в напрямі до Сокаля. Нарешті четверта, Замойська брама, була в західньому валі, там, де з Любельського передмістя йде дорога на Тушків.²⁾

До оборонности Белза спричинялися у значній мірі мочари й багна, що окружали височину від півдня, сходу й півночі. Тепер їх уже, здебільша, повисушувано при допомозі викопаних каналів та відводняльних ровів. Головний Стайський канал проведено рівнобіжно з південним краєм височини в напрямі до лівого берега Солокії, нижче міста. Другий, Тяглівський канал, доходить від півд.-західньої сторони до правого берега ріки, ближче села Гори.

¹⁾ Від прізвища міщанина Князя.

²⁾ Назви брам подані на основі декрету земського суду з 1. X. 1777 та іншого акту з того самого року, — обидва зберігаються в архіві парох. церкви св. Духа.

II. КНЯЖИЙ ГОРОД.

Город, себто головна твердиня княжої столиці була побудована на облитій водами р. Солокії частині підвищеного терену, там, де тепер розбудувалося белзьке передмістя, Замочок. У городі резидували руські, пізніш литовські й мазовецькі князі. Від року 1462-го коли Белзчина ввійшла в склад польської держави, жили там польські воєводи. За весь той час твердиню кілька разів перебудовувано. Та первісні основні укріплення все задержували майже без змін. Сліди їх збереглися в поземеллі й досі. Це дає нам змогу відтворити картину твердині в її первісному вигляді, такою, як вона була за княжих часів.

Раніш уже сказано, що р. Солокія, перепливаючи під Белзом, творить на просторі одного км. два рамена. Північне рамя це — старе річище річки, й як таке його зазначають давніші австрійські катастральні мапи. Південне, помітно простолінійне рамя, викопане пізніше. Обидва рамена замикають більшу частину мочаристого пасовиська та в дальшій течві меншу частину підвищеного терену, положену від сторони південного рамени річки. Ця частина височини була первісно сполучена в одне ціле з дальшим вузьким пасмом підвищеного терену, що по другому боці південного рамени продовжується на території сусідньої громади Гора, в напрямі на схід. Тепер там стоять дві селянські хати та парова трачка. В часі, коли кладено перші основи під белзький город, відтято призначену під будову твердині частину підвищеного терену від дальшого пасма глибоким поперечним перекопом, та поведено ним нове рамя річки так, що воно сполучуючись по другому боці зі старим річищем, замикало відтяту частину височини разом із частиною нижче положеного багнистого терену. Щоб іще більше відокремити призначену під будову твердині частину височини, проведено здовж її західнього берега, від одного до другого рамени річки, широкий поперечний рів. Слід засипаного згодом рова залишився досі, в формі вузького, заломаного в кількох місцях рівчика. Таким чином відокремлена частина терену виглядає наче справжній острівчик, облитий навкруги водою. Його південна половина підіймається помітно понад рівень довкільної низини, північна ж, нижча й мочариста, виповнює решту замкненого простору від сторони старого річища річки.

Вище положена частина острівчика має форму неправильного чотирикутника з поверхнею приблизно 38.000 м.², і там

була твердиня. Надвірний вал, висипаний краєм довшого, північного боку чотирикутника, вигинаючись при обох кінцях, обіймав обидва коротші боки, західній і східній, та кінцями доходив до берега південного рамени річки. Теперішній битий шлях на Замочку проходить саме краєм північного боку чотирикутника, на лінії знищеного валу. Південний бік чотирикутника не був забезпечений валом. Він спадає крутим узбіччям, 7 м. заввишки, до річки, даючи достатню охорону. Внутрішній, поперечний вал, висипаний від північного валу до південного рамени річки, ділив укріплену територію на дві частини: західню з поверхнею приблизно 16.000 м.², де був властивий гóрод, та східню з поверхнею приблизно 22.000 м.², де була передня частина твердині, або т. зв. підгороддя. Віздові ворота були в півн.-східному куті надвірнього валу, зі зводним мостом перед воротами на надвірньому рові. Сліди рова від сторони битого шляху є ще й досі помітні. На дальшому просторі, здовж східньої частини валу, сліди рова недавно засипано землею, що її вивозили, очищуючи русло південного рамени річки. Віздові ворота до самого гóрода були у внутрішньому валі, ближче північного валу, зі зводним мостом на рові від сторони підгороддя. Сліди рова від сторони шляху досі теж доволі помітні. Перед кількадесятьма роками, підчас робіт, викопано на тому місці покладені глибоко в землі порохняві дубові палі. Це були, мабуть, останки конструкції зводового моста.

Земляні укріплення гóрода були завершені деревяними надбудовами: частоколами, помостами та оборонними вежами, побудованими здовж частоколів, на подвійну віддаль стрілу з лука. Так само забезпечене було частоколом узбіччя від сторони південного рамени річки. Підчас пізніших перебудов твердині, та зі зміною стрільної зброї, змодернізовано укріплення твердині надбудовами новішого типу та з іншого матеріялу. Мабуть, із тих пізніших часів походить також і земляний насип, вироблений у півд.-східному куті куті підгороддя, з похилим доступом від внутрішнього валу. Він був, мабуть, призначений до того, щоб витягати тяжчі гармати на позиції у східньому бастіоні.

У західній частині твердині, себто у самому городі, містився княжий двір. Там стояв княжий терем із прибудовами та, була там безперечно, і двірська церква. Вона стояла, ймовірно, в півн.-західному куті твердині, там, де тепер на Замочку стоїть латинська каплиця Пр. Діви. Здається, в цій церкві, як у забезпеченому оборонному місці, переховувалася славна ікона

Пр. Богородиці, що її пізніш р. 1382. Володислав Опільський вивіз був до Ченстохови. Доїзд до гóрода був, імовірно не як тепер, греблею до Замочка, а з іншого боку. Теперішня гребля доходить до моста на р. Солокії в півн.-західньому куті колишньої твердині. Колиб давніший доїзд був із того самого боку, дальша дорога до воріт, що стояли в півн.-східньому куті твердині, мусіла б була проходити близько попри північній вал. Зі стратегічних причин це було б некорисно, бо влегшувало б ворогові доступ до твердині здовж цілого північного валу. Більш імовірно, що первісний доїзд виходив теперішньою вуличкою попри дім бідноти на Трійці, аж до самого кінця язика височини. Від того місця йшла дорога, або деревляний поміст, що перетинав північне рамя р. Солокії та доходив далі в тому самому напрямі просто до зводового моста перед виїздовими воротами твердині. Можливо, що зазначена в катастральних мапах вузька поперечна парцеля в півн.-східній, мочаристій частині Замочка є саме кінцевим слідом колишнього доїзду до твердині.

Підчас великого татарського нападу в р. 1240., Белз постигла доля інших княжих городів. Пізніше твердиню відбудовано. В р. 1377, за часів литовського князя Юрія Наримунтовича, облягав її угорсько-польський король Людвик та здобув її після семитижневої облоги. В р. 1497. стояли під Белзом пруські рицарі з великим комтуром Йоганом Тіфеном, що поспішав під Львів на поклик кор. Ольбрахта. Ліборій Накен, товариш Тіфена, описуючи похід, згадує, що тодішній белзький замок з бастіонами й вежами, був із дерева та був обведений стінами з глини. Замок існував іще р. 1655, коли сойм вирішив був його відреставрувати. В люстр. акті з р. 1667. про нього згадки вже немає. В географії з р. 1786. оповідає Куропатницький, що на Замочку залишився льох із актами, куди з труднощами можна було дійти деревляними кладками. Тепер можна відрізнити на огороді позаду каплиці, на віддалі 10 м. від південного опарканення, щось наче б слід засипаного отвору в землі. Мешканці Замочка пояснюють, що був там замковий колодязь. Можливо, що це є засипаний вхід до замкового льоху.

Підчас великого татарського нападу зруйновано також двірську церкву. Урятувалася тільки ікона Пр. Богородиці, яку вивіз, як уже сказано, Володислав Опільський до Ченстохови. Пізніше, мабуть, за часів мазовецьких князів, побудували на місці двірської церкви латинську каплицю. Збереглася копія грамоти Жигмонта I., де той король потверджує белзьких до-

мініканів у посіданні доходів, визначених Володиславом мазовецьким в р. 1456, пребендареві замкового костела.¹⁾

Культ белзької Богородиці живе й досі серед місцевого, українського й польського, населення. В давнішій деревляній каплиці, що стояла на Замочку до р. 1911, правлено від давніх часів богослужби за латинським і грецьким обрядом. На основі давнього звичаю вірні обох обрядів мали з цього погляду рівні права. Священик латинського, чи грецького обряду, що перший приходив відправляти службу, ставав перед головним престолом; священик, що приходив пізніше, ставав при бічному престолі.

Теперішню муровану каплицю збудовано коштом і заходами мешканців обох обрядів та за давнім звичаєм відправили там, побіч латинських, кілька разів служби за грецьким обрядом. Та пізніше латинський парох відмовився давати ключі від каплиці гр.-кат. священикові, і від того часу гр.-кат. населення не має змоги слухати в ній своєї відправи.

В новій каплиці переховуються деякі предмети, найдені підчас земляних робіт на городах і садибах Замочка. Там виорюються черепки з глиняних посудин княжої доби, кам'яні пряслички білої й червоної барви, шкляні коралики та інші всякі прикраси. Найшли там теж два золоті персні. Один із них викопано на огороді Войтовицького, й його набув шлюсар Глінський, алеж і затратив його за останньої воєнної заверухи.

III. ПРИГОРОДДЯ.

При твердині-городі було розбудоване просторе пригороддя, себто саме місто Белз. Як у інших тогочасних містах, мешкальні доми белзького пригороддя були побудовані довгими рядами на краю височини, від сторони рік. Найкраща дільниця займала територію теперішнього містечка, враз із частиною Любельського передмістя. Там стояла більшість храмів і монастирів.

Дальші частини белзького пригороддя зазначені в поземеллі більшою кількістю черепків із глиняних посудин княжої доби, шматків перегорілої глиняної обмітки хат, жужелиці, каміння і и. Такі сліди замешкання є на огородах західного передмістя та на полі Салаківщині, від сторони південних сіножатей, аж по грانیцю сусіднього села Виткова. В давніших катральних мапах згадана частина белзьких ґрунтів означена назвою Урочище, себто давніше замешкане, і пізніш опустіле

¹⁾ Dr. Fryd. Papée: Zabytki przeszłości m. Bełża.

місце. Таксамо є сліди колишнього замешкання на дальшій витківській території, а саме на громадському пасовиську Острівчику, що межує зі Салаківщиною, аж по Стайський канал. Черепки найдено там на купинах кертичиння.

Инша частина пригороддя лежала у східній частині теперішнього Белза. Сліди колишнього замешкання видко там передусім здовж цілого вузького пасма підвищеного терену, що від Замочка тягнеться на території громади Гора. Найдено там черепки на огороді біля хати Цибрухів, на ґрунті, що межує з полем латинського приходства, званим „Ксьондзівське“, відтак в кількох місцях на опарканеному майдані, де стоїть парова трачка, та на частині пасовиська позаду трачки, від битого шляху. Від того місця сліди давнього замешкання розходяться у двох напрямках. У напрямі на північ черепки, шматки перегорілої глини, каміння і и. виорюються на кінці поля „Могили“, від сторони нижче положених поперечних парцель та від сторони нагірських сіножатей, аж до місця проти церкви села Гори. У протилежному напрямі, на південь, подибуються сліди замешкання по правому боці прусинівського шляху, на парцелях поля „Загребля“, від сторони сіножаті та кінчаються недалеко прусинівського цвинтаря.

IV. ХРАМИ СТАРОГО БЕЛЗА.

Як у інших княжих столицях, було і в Белзі більше церков, побудованих князями та визначнішими боярами. На жаль, наші літописи не згадують ні про одну з них, а на території теперішнього Белза не найдено досі ні одного церквища, такого, як ось у околиці Галича та Звенигорода, щоб було більше румовища, обробленого каміння, та поливаних плиток із підлоги.

З історії церков, що були в оселях основаних на території колишніх княжих столиць, знаємо, що їх звичайно будували на місці поруйнованих храмів із княжих часів. Це зовсім зрозуміле, бо людність була привязана до давніх посвячених місць та радо поселювалася в їх сусідстві. І так про колишні три церкви села Залукви коло Галича візитаційний акт з р. 1740 каже, що всі вони станули „na miejscu zdawna poświętnem“. Давніша катедральна, тепер парохіяльна церква в Крилосі коло Галича була побудована з початком XVI. ст. на місці соборного храму з часів Ярослава Осмомисла. Таксамо пізніші звенигородські церкви, — одна невідомої назви, в Церковній сторонці (повище садиби Дм. Гоя) та друга св. Пятниці у Другій сторонці стояли, як на це вказують археологічні нахідки, на місці храмів, із

княжих часів. Те саме було, мабуть, і в Белзі. Тимто, пошукуючи за белзькими церквами княжих часів, слід було б узяти передусім на увагу ті місця, де були пізніші святині й монастирі. Вичислимо тут їх усі, за порядком, на основі старших актів, що зберігаються в архіві місцевої парохіяльної церкви св. Духа, не спускаючи ока з усної традиції.¹⁾ І так:

1. Про колишню двірську церкву Пр. Богородиці (?) була вже мова при описі княжого города. Там висказано здогад, що вона стояла ймовірно, на тому місці, де пізніше побудовано латинську каплицю Пр. Діви. На жаль під час земляних робіт під будову основин мурованої каплиці в 1911 р. не покликано знавця-археолога, щоб перевірити сліди давнішої будови.

2. Церква св. Николая — мала назву катедральної, бо ж белзька парохія належала до холмської дієцезії, а холмські єпископи звалися й белзькими. Церковний будинок стояв

¹⁾ Деякі цікавіші подробиці найдуться безперечно в старих актах белзького магістрату, що їх недавно з наказу воевідства вивезено до Львова, а також у архіві місцевої лат. парохії. *Зам. автора.*

Пок. автор не взяв під увагу цінних даних про белзькі церкви, які містяться у поборових книгах і люстраціях XVI ст.

І так в 1531 р. податок зв. шос заплатили в Белзі: „protopor a protoporonatu ab eccl. ruth. gr. 30, pop in Gora a sua eccl. gr. 15, pop Piatnicki a sua eccl. gr. 15, pop Mikuliński a sua eccl. gr. 15, pop Spaski a sua eccl. gr. 15“. — *Źródła dziejowe* т. XVIII 1, ст. 238.

В люстрації Белза 1565 р. читаємо: „Popow ruskich, tak w mieszczie, yako u na przedmieszcziu, iest czteri, ktorzi daya kunicze do zamku po gr. piętnascie: spaski, dmitrowski, mykolinski, ryatniczki“. — Жерела до історії України-Руси т. III ст. 137. — З 12 міських ланів належало до священників Спаського і Дмитрівського по пів лану, до микулинського — чверть лану. На передмісті мали свої дома: pop rzecziczki, Mysko dyak, pop ryatniczki, pop zimniewski, poradya Dzika, pop botarzinski (ст. 138). Замітити ще треба загальну характеристику населення Белза: „Ruszi thu wyenczei niz Lyachow“ (Руси тут більше чим ляхів — ст. 140). — Священик в Горі згадується окремо (ст. 159).

В 1578 р. подвійний шос побрано: „ab 1 protoporone 4 fl., a 2 poronibus per 2 fl.“, дальше названий ще „unus pop“, окремо священник в Горі. — *Źródła dziejowe* т. XVIII 1, ст. 203.

На основі цих джерел можна сконстатувати, що в XVI в. у Белзі були такі церкви: 1) св. Дмитрія (може при ній резидував протопип, і тому вона не згадана поіменно 1531 р.), 2) св. Миколая, 3) св. Пятниці (Параскеви), 4) св. Спаса, 5) церква в Горі рахувалася деколи також до міських. Це були, очевидно, церкви парохіяльні. — Другорядні церкви і монастирі не згадуються, — могло їх бути більше. *Зам. Редакції.*

недалеко магістратського будинку проти парохіяльного города там, де тепер, серед міських плянтів, стоїть залізний хрест. Актом із 20. III. 1832 Мих. Собчук і тов. засвідчують, що „plac naprzeciw ogrodu plebalnego, na którym zdawna figura wystawiona jest, a na którym urząd magistratualny budynek na umieszczenie sikawki wystawił, był miejscem dawnej ruskiej katedry, św. Mikołaja, która przez ogień piorunowy zniszczona została. Ten grunt zawsze i dotąd jako poświętny był uznany, a na pamiątkę, że tam katedra stała, krzyż święty wystawiony“.

На основі записок Ал. Радкевича, холмського офіціяла, з р. 1820 церква була побудована з дерева, на дзвіниці були 4 дзвони і згоріла р. 1749 від грому. Виратовані річі і дзвони перенесено до церкви св. Духа. На одному з дзвонів був напис: „Создася сей звон за старанем славетних міщан міста Белза і ктиторів ц. катедральної св. Христова Николая р. 1694 м. марта 17-го“.¹⁾ Вас. Шанковський, белзький парох, мав пізніше справу з містом, за поцерковний майдан. Губерніяльною постановою з 30. VII. 1838 ч. 47.520 (інтимат окружного уряду в Жовкві з 13. X. 1838 ч. 12.574) признано майдан магістратові з тим, що він має утримувати поставлений там хрест у доброму стані. З північного боку припирав до церкви цвинтар. Підчас будови кам'яниці Струсінського, що стоїть проти магістратського будинку, викопали в більшій кількості людські кости.

3. Церква св. Спаса. З декрету белзького староства з 1. III. 1777. виходить, що вона існувала ще в р. 1636. Місце, де вона стояла, не знане. У візитаційнім акті церкви св. Духа з 31. XII. 1792. згадується про „ogród S-to Spaski za domostwami żydowskimi ku południowi, na tym zabudowany Woytowicki; tamże plac, na którym była cerkiew S-go Spasa, pusty“. З цього можнаби здогадуватись, що церква св. Спаса стояла десь в околиці ринку, в південній стороні, на посілості Ляндава, давніше Фіялковського, де підчас будови поверхової кам'яниці відкопали були цвинтарище, з останками костей і домовин; мерці там були похоронені головами на захід.

4. Церква св. Духа. Вона звана ще й церквою св. Дмитрія, так бодай виходить із акту з 16. VI. 1729, що говорить про „cerkiew św. Dymitra, a teraz św. Ducha mianowana, legowana w r. 1664“. У візитаційнім акті з 13. III. 1780. згадується про міську парох. церкву „pod tytułem męczennika św. Demetriusza założoną, a w dzień zesłania Ducha S-go poświęconą“. Місце, де стояла церква, не є знане. У візитаційнім акті „cerkwi Nie-

¹⁾ О. Вас. Чарнецький: Звістки о стариннім місті Белзі, Львів, 1893.

rok. Poczęcia Najśw. P. Marji“ (давніший костел домініканок, перейменований на церкву св. Духа) з 31. II. 1792, згадується між іншим про „ogród wedle muru Panien Zakonnych, na którym niegdyś katedra bełzka (церква св. Николая) zostawała, niżej tego ku południowi ogród, na którym plebania i zabudowania folwarczne kosztem terażniejszego parocha wystawione (теперішній ерекціональний огорог у західній стороні магістратського будинку), i ogródek za parkanem cerkwi niegdyś Świątoduskiej, wedle Tymka Borduna“. З порядку, у якому огороги вичислені, виходило б, що давніша церква св. Духа стояла недалеко катедральної церкви св. Николая, позад теперішнього ерекціонального огорогу та біля муру домініканок. Це місце відповідає теперішньому ерекціональному майданові, де недавно тому побудовано українську захоронку, чи власне відповідає реальностям Шарка і Цесляка, що межують із майданом. За місцевою традицією стояла ця церква десь там, де тепер кам'яниця др. Бадера, проти магістрату, на північ від подомініканського будинку. Це potwierджував би факт, що тут, копаючи основи під каменицю Струсінського, знайшли багато людських черепів.

У візитаційнім акті з 4/III 1762 є згадка, що біля церкви була дзвіниця з 3 дзвонами й опарканене кладовище. У пізнішому візитаційному акті з 13/III 1780 сказано: церковний будинок має добрі стіни й дахи, вікон оправлених в дерево 10, дзвіниця на притворі, на ній дзвонів 7 (себто давні 3 та перенесені з погорілої церкви св. Николая 4); біля церкви — приходські будинки, побудовані тодішнім парохом Теодором Витковським.

По скасованню монастиря домініканок віддано костел місцевим греко-католикам і перейменовано його на церкву св. Духа. До нової церкви перенесено всю обстанову та дзвони старої церкви. За останньої війни австрійські війська забрали церковні дзвони, між ними і згаданий раніш дзвін із написом із р. 1694, дзвін колишньої кат. церкви св. Николая.

5. Церква св. Параскеви, дерев'яна, з одною банею, стоїть на нинішньому міському цвинтарі, на Любельському передмісті. У візитаційнім акті із 9/III 1762 р. сказано про неї: стіни й дах церкви добрі, дзвіниця з 4 дзвонами, цвинтар огорожений. Первісно вона була парохіяльною церквою Любельського передмістя з присілками Витковом і Тушковом. Тепер вона належить разом із громадами Витковом, Тушковом і Прусиновом до міської парохії св. Духа.

Крім описаних вище святинь, находимо в актах згадку про чотири монастирські церкви. Память про них збереглася і в місцевій усній традиції. Вони стояли в найближчій околиці міста на купинах, серед мочаристих сіножатних ґрунтів. Комунікація з містом ішла перекинутими через мочарі деревляними кладками.

З акту з 1/III 1777 виходить, що дві з них, Святотроїцька і св. Климентія, були православні, вони згадуються в р. 1636, побіч католицьких церков П'ятницької (св. Параскеви), Николаївської та Святодуської. І так:

6. Манастир із церквою св. Трійці. Манастир стояв у північній околиці міста, по лівому боці Річиці, на купині серед теперішньої ерекціональної сіножаті Святотроїцької. В листі з р. 1624 Ал. Івашковський, белзький офіціал, пригадує міщанам, щоб не важилися пускати коней і худоби „на pastwisko t. j. plac monasterku ruskiego cerkwi św. Trójcy podług przywileju I. K. M. monasterkowi nadanego“. В пізніших актах із XVIII ст. говорить вже йно про місце колишнього монастиря. І так: в акті белзького староства з 1/III 1777 згадується „kempa Trojecka, ubi in antiquitate monasterium Patrum Divi Basilii Magni, silva, arbores poma, cerasa et nuces ferentia, tum brzostry magnitudinis pinorum, circumdatum extabat“. В акті з 18/IX 1777 р. теж ізгадується „kempa, gdzie była cierkiew Troicka opasana laskiem“, а в угоді з р. 1732 заключеній між пізнішим монастирем василіян (далі під 7) та парохами П'ятницьким і св. Духа говорить про сіножать Святотроїцьку з цвинтарем. Нарешті до протоколу з 14/II 1776 подає міщанин Андрій Жарський, що мовляв, бачив старі палі у трьох рядах, повбивані через міські сіножаті до поманастирського майдану. Це були безперечно останки дерев'яної кладки, що сполучувала монастир із містом.

На поманастирському майдані тепер сіють збіжжя. На місці найдено, побіч черепків із глиняних посудин із княжої доби, також черепки з XVII ст. та кусень поливаної кафлі з печі, зеленої барви, з геометричним орнаментом.¹⁾

При описі міста Белза була згадка про латинський костел св. Трійці, побудований при міському шпиталику у східньому куті міста. Акт із 16 VI 1729 р., що ним покінчено спір між Станиславом Майковським, белзьким лат. парохом та міщанами грецького обряду за четвертину поля, згадує цей костел під ім'ям св. Трійці та Апостолів св. Петра й Павла. В декреті

¹⁾ Час походження всіх, згаданих у цій статті находів означив Я. Пастернак — *Ред.*

земського суду з I/X 1777 р. згадується „ecclesia xenodochialis bełzensis et xenodochium protunc extans, et quod fuerat antiquata fundatio exprimente et antiqua fundatione extasse, in post circa annum 1619 igne fatali combustum in suburbio, post portam dictam Lwowska, antiquitus sitam“. З вище наведених слів судового акту слід було б зробити висновок, що погоріла 1619 р. ксенодохія сягала своїми початками давніх, мабуть, княжих часів. Таких гостинниць-шпиталів було в тих часах на українських землях доволі багато.¹⁾

З візитаційного акту церкви св. Духа з 13/III 1780 р. довідуємося, що якісь „peregrynanci czercy uprosili sobie kępy na błocie na pobudowanie cerkwi św. Trójcy u antecessora proboszcza szpitalnego bełzkiego ks. Benedykta Stefanowskiego“. Це була, ймовірно ця сама купина, положена серед міських сіножатей, де передше стояв згаданий раніш монастир із церквою св. Трійці. Поманастирський майдан перейшов відтак якимось способом у посідання шпитального пароха, та, мабуть, на тій основі зажадали її мандрівні черці — „перегринанти“. Чи побудували вони там пізніше церкву, про це в актах нема згадки.

7. Монастир Ч. св. Василія з церквою невідомого імени. Монастир стояв у північній стороні міста, за теперішньою школою Феліціянок, на ерекціональному ґрунті „Манастирсько“, положеному серед міської сіножати.

В інвентарі монастиря з 19/VIII 1734 р. находимо таку замітку: „Fundatio nostrae societatis ab Feliciano Casimiro Potocki palatino cracoviensi in suma 6.000 złp. haerente in bonis Boratyn et Ostrów facta 1692“. А далі: монастирська церква дерев'яна, велика, побита гонтами, вікон 18 оправних у олово, 3 бані вкриті білою бляхою, в середній 4 вікна оправні в олово, при церкві цвинтар. Монастир: у рефектарі кафлева велика піч, зеленої барви, кухня, комірка, посередині коридор, келії без печей, фундамент із цегол. Під кухнею мурований льох. По другій стороні — монастирок, де є пекарня з волоською, цегляною піччю. Дзвінниця, під нею брама, у брамі решітка, 4 дзвони. Монастир довкола опарканений. Винниця відгороджена плотом, фільварок на полях „Князівщина“ й „Терлеччина“, дарованих монастиреві Ів. Князем, передміщанином белзьким, і Ант. Терлецьким, ігуменом городиським (з монастиря в Городищі василіянському).

О. Вас. Чернецький згадує, на основі записок протоігумена Ант. Томоловича з р. 1/34, що церква була бідна, мала

¹⁾ М. Грушевський, Іст. Укр. Руси Т. III. ст. 288.

З престולי без прикрас, де стояли тільки дерев'яні і глиняні ліхтарі. Манастир погорів, та остаточно його скасували. Деякі манастирські поля, звані „Чернечі“, припали місцевій парохіяльній церкві, інші перейшли на місто, або їх віддали міщанам за оплатою чиншу, і за міщанами вони мабуть, згодом і залишилися.

На місці колишнього манастиря в переораній ріллі найдено, побіч черепків із глиняних посудин кам'яної доби, переважно черепки з XVII і XVIII ст. та кусень поливаної кафлі, зеленкової барви, ймовірно з печі, що стояла в манастирському рефектарі.

8. Церква св. Климентія, згадується в 1636 році, але вже як спалена. За переказами вона була дерев'яна, а пізніше погоріла. Стояла в південній околиці міста по правому боці нового рамени р. Солокії, на ерекціоноальному пасовиську Клименщині. На підвищеному місці, в віддалі кількадесятьох метрів від берега річки, найдено на купках кертвиння, кілька черепків зі старших посудин; вони вказують, що там стояв мешкальний будинок. Ще перед кільканадцятьома роками пасовиська вживали під засів, і тоді виорали там кам'яні гробні плити (виорав Скалецький, зять Гадія, у Прусинові).

9. Церква св. Димитрія. О. Василь Чернецький згадує, що за місцевим переказом вона була побудована в півн.-східній частині міста, там де стоять мешкальні доми. Імовірно, вона стояла по правому боці дороги, яка вихопить із міста на греблю в напрямі до залізничного двірця, за давнішою реальністю Бордунів, а тепер — Лиськевичів. Є там серед сівожати підвищене місце (купина) з простором 50 × 30 м. На місці найдено багато випорпаних кртицею черепків із княжих часів і пізніших, куснів стопленого шкла й жужелиці.

Перше було сказано, що стара церква св. Духа мала первісно імя св. Димитрія. Таким чином можливо, що колишню церкву св. Димитрія перенесено з півн.-східньої частини міста на нове місце в сусідство городу домініканок, та при цій нагоді посвячено під новим ім'ям. Празник св. Димитрія святкують мешканці міста й досі, головню при тій вулиці, що йде на дворець.

При описі княжого Белза було сказано, що колишнє пригороддя переходило на територію теперішніх громад Гори і Прусинова. Тимто, шукаючи церков княжого Белза, слід було б узяти під увагу і храми згаданих двох осель. Вони могли бути поставлені теж на місці поруйнованих княжих церков. І так:

10. Церква Усп. Пр. Богородиці, на Горі, дерев'яна, трибанна, стоїть при початку села, на підвищеному місці, над берегом р. Солокії. У середній бані має бути, побіч назвиська будівничого Андрія Шимойловича, вирізана дата 1176 (може 1776). Біля церкви, від річки, де мешканці села вибирають глину, є багато черепа з княжих часів. Побіч них, найдено кілька черепків із глиняної посудини типу Чехи-Висоцько з грубими стінами, чорної барви з витиснутим орнаментом.

В церковній захристії зберігається половина зі складеного бронзового хрестика (енколпіона) з XIII або XIV ст. Церква на Горі належить тепер парохії у Ваневі.

11. Давніша прусинівська церква. За місцевим переказом давніша оселя Прусинів була розбудована у східній частині села, на полях Старовина, аж по громадський цвинтар. На це вказують черепки зі старших глиняних посудин, що їх там виорюють. Давніша церква стояла мабуть, коло цвинтаря, від гостинця. О. Вас. Чернецький згадує за церковними записками з р. 1762, що вона була дерев'яна, дуже бідна, з дзвіницею на два дзвони. На полях, що межують із цвинтарем, від східної й північної сторони, виорюють доволі багато черепків із глиняних посудин із XV ст., шматки стопленого скла, жухелиці та неполиваних кафлів із печі з рости́ним і звіринним (риби) орнаментом. Теперішня прусинівська церква Ч. Хреста стоїть серед села.

ПЕРЕКАЗИ ПРО ЦЕРКВИ Й МОНАСТИРІ В ДАЛЬШІЙ ОКОЛИЦІ БЕЛЗА.

1. Себечів. Давніша оселя була розбудована на полі „Свята гора“. Там стояла й церква, зруйнована пізніше за татарського нападу. На великдень, коли вслухатися, можна — кажуть — чути з під землі голос дзвонів.

2. Гільче. На полі „Манастир“ стояв у давнину манастир, а на полі „Щутків“ було колись місто. Виорюють там черепки зі старих горшків та кусні предметів зі срібла й золота. Там, де джерело, стояла дзвіниця; вона кажуть, запалася відтак під землю. На великдень, як услухатися в джерело, то можна — кажуть — чути звідтіль голос дзвонів.

3. Довжнів. На полі „Палі“, на підвищеному місці, стояла церква; пізніше кажуть, запалася під землю.

4. Махнів ок. Давніші дві церкви погоріли; дзвони потопилися в річці.

5. Старгород. Колись було там місто. У місті недалеко шкільного будинку, де тепер хата шевця, був, кажуть, колись костел. Вода Буга обриває береги колишнього цвинтаря; показуються там кости та персні, такі великі, що можна — кажуть — туди вкласти три пальці.¹⁾

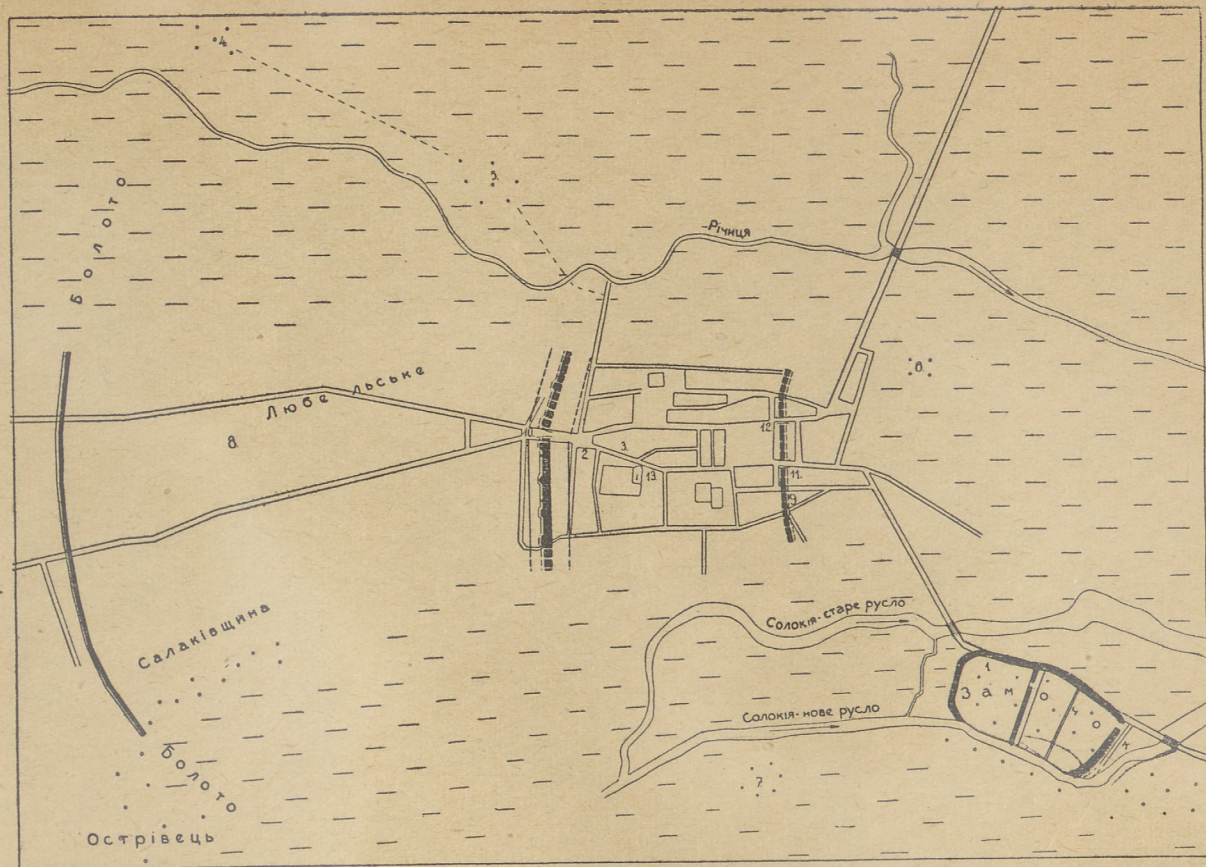
6. Волсвин. Давніша оселя була там, де тепер фільварок христинопільських василіян. Місце називають „Старе Село“. Стояв там давніше монастир василіян, оснований 1629 р. Яном Остророгом, познанським воеводичем. Франц Салвзій Потоцький побудував 1763 р. монастир у Христинополі та спровадив туди ченців із Волсвина.

7. Василів, пов. Рава Руська. За місцевим переказом був там колись монастир василіян; звідтіль і назва оселі.

8. Хлівчани, пов. Рава Руська. Частина лісу має назву „Спасів Кут“. Можливо, що в давнину була там церква св. Спаса.

Станиславів, 1932.

¹⁾ Бр. Сокальський: Powiat sokalski ст. 471.

1. Місце, де була княжа церква (Пр. Д. Марії?). — 2. Місце, де була катедральна церква св. Миколи. — 3. Місце, де мала бути церква св. Духа. — 4. Церквище „Трійця“. — 5. Церквище „Манастирище“. — 6. Місце, де мала бути церква св. Дмитрія. — 7. Церквище „Клименщина“. — 8. Церква св. Параскеви. — 9. Місце, де була церква св. Спаса. — 10. Місце, де була Любельська брама. — 11. Місце, де була Львівська брама. — 12. Місце, де була Сокальська брама. — 13. Нинішня церква св. Духа. — Точками означені місця, де знаходиться черепа посуду із княжої доби. — Чертками означені багна, нині — переважно мокрі сіножати.

12 MARZ 1937

1728/34

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001018582886